

Elvio Baccarini, *Parlamentarna demokracija i granice legitimiteta građanskog neposluha*, u Snježana Prijić-Samaržija i Petar Bojanić (ur.), *Neposlušnost*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2011, str. 13-38.

Verzija: 12.7.2010.

Među najranijim tekstovima u kojima se prikazuje građanski neposluh u demokratskom uređenju valja spomenuti čuveni esej Henrya Davida Thoreaua iz 1848. godine.¹ U njemu autor opisuje vlastito kršenje zakona odbijanjem plaćanja poreza u znak protesta zbog američkog rata s Meksikom i svog protivljenja prihvaćanju robovlasništva. Thoreau je promjenu državne politike smatrao nemogućom, s obzirom na apatičnost političara, ali i glasačke većine. Svojim je postupkom javno izrazio neposluh, a bio je spreman i podnijeti sankcije zbog svog čina (prihvatio je zatvor zbog neplaćanja poreza). Kako ću kasnije obrazložiti, Thoreauov postupak kroz spomenute osobine oprimjeruje važne elemente koji se često uzimaju bitnima u definiciji i opravdanju građanskog neposluha.²

U mnogim je povijesnim zbivanjima građanski neposluh omogućio napredak. Obično se na listi poznatih priznatih slučajeva građanskog neposluha spominju, među ostalima: otpor zakonu koji je zabranjivao pomaganje robovima u doba kada je robovlasništvo bilo priznato u nekim državama SAD-a, pokret za priznavanje glasačkog prava žena, Gandhijev otpor britanskim zakonima, građanski pokret pod vodstvom Martina Luthera Kinga, otpor apartheidu u Južnoj Africi i studentski prosvjedi protiv rata u Vijetnamu.³ Kao primjeri građanskog neposluha spominju se u novije vrijeme i prosvjedi protiv nuklearnog naoružavanja, mada je rasprava o njima i njihovom legitimitetu nešto drugačija u odnosu na rasprave o ranije spomenutim slučajevima.⁴ Čudi me što se među primjerima građanskog neposluha u tekstovima

¹ H.D. Thoreau, "Civil Disobedience" (1848), u H.A. Bedau (ur.), *Civil Disobedience in Focus*, London, Routledge, 1991, 28-48. Za naredni dio o Thoreau-u, usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, u E. N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (izdanje jeseni 2008), <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/civil-disobedience>, 1.

² Postoje stavovi prema kojima se Thoreauov slučaj treba interpretirati kao odbijanje zbog savjesti prije nego kao građanski neposluh. Razlika bi bila u tome što građanski neposluh javno traži reforme, dok je Thoreau prije svega razmišljao o tome da bi ga plaćanje poreza učinilo saučesnikom u teškim nepravdama prema drugima. Lyons, međutim, dokazuje kako je Thoreauov čin ipak bio javan i društveno usmjeren, pa se kao takav može smatrati primjerom građanskog neposluha i u užoj definiciji. Vidi u: D. Lyons, *Moral Judgment, Historical Reality, and Civil Disobedience*, "Philosophy and Public Affairs", 27 (1), 1998, 41-42.

³ K. Brownlee, "Civil Disobedience", 1; R. Dworkin, *A Matter of Principle*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1985, 104-105.

⁴ R. Dworkin, *A Matter of Principle*; D. Markovits, "Democratic Disobedience", *Yale Law Journal*, (8) 114, 2005, 1897-1952.

koje sam konzultirao ne spominju borbe za radnička prava iz razdoblja u kojem ta prava nisu bila institucionalizirana ili priznata.

Iz ovih je slučajeva vidljivo da se građanski neposluh manifestirao u raznorodnim političkim institucionalnim okvirima, od onih koji su veoma granično demokratični ili potpuno nedemokratični, do okvira stabilne parlamentarne demokracije. Neću se baviti okolnostima i mogućnostima građanskog neposluha u drugim političkim uređenjima, već isključivo pitanjem uloge i opravdanja građanskog neposluha u parlamentarnoj demokraciji, ili, kako kaže John Rawls, u skoro-pravednom društvu gdje se, međutim, događaju i teška kršenja pravde.⁵ Očito je, prema ovom opredjeljenju, da iz rasprave izuzimam neke slučajeve koji se često vode kao primjeri građanskog neposluha, a koje sam ranije spomenuo.⁶ Primjer je za to Gandhi, za kojeg je jasno da nije djelovao u okvirima demokratskog skoro-pravednog uređenja.

Kontekst parlamentarne demokracije poseban je zato što svima jamči barem formalna prava na jednako političko sudjelovanje i kontrolu vlasti. Naravno, takva formalna prava mogu se potpunije ili nepotpunije primjenjivati u institucionalnoj zbilji, o čemu ovisi s kolikom će lakoćom građanski neposluh zadobiti legitimitet.

U situacijama otuđene partitokracije, na primjer, lakše je opravdati činove građanskog neposluha. Ipak, prema stavovima većine autora, građanski neposluh ima svoje mjesto i u pravednim zajednicama koje u velikoj mjeri dobro funkcioniraju, s obzirom na to da niti jedan demokratski sustav ne može postići savršenstvo.

Taj stav, međutim, ne dijele svi autori. Joseph Raz restriktivniji je jer smatra da pravo na građanski neposluh postoji samo u sustavima koji ne poštuju pravo građana na političko sudjelovanje.⁷ Mada je Razov argument veoma sofisticiran i zaslužuje detaljnu raspravu, pokazat ću problematične aspekte njegovog prijedloga. Među teškoćama s kojima se suočava njegova pozicija jest činjenica da se pravo na građanski neposluh ne temelji nužno samo na pravu na političku participaciju. Zatim, postoji i problem što je dihotomija liberalna/neliberalna društva previše drastična, te se može reći da ni jedno od postojećih društva ne jamči u cijelosti i potpuno pravo na

⁵ J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1971, 302.

⁶ Ovakvo opredjeljenje, u kojemu slijedim Rawlsa, nije opće prihvaćeno i postoje kritike koje se odnose na takav pristup raspravi. Vidi: K. Brownlee, "Civil Disobedience", 1.1.

⁷ J. Raz, *Right to Dissent? Civil Disobedience*, u J. Raz, *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford, Clarendon Press, 1979, 262-275. Valja uočiti da je s Razom naglasak rasprave prešao s pitanja opravdanja na pitanje prava. Neću produbiti to pitanje, a za kritički prikaz ovog prijelaza, vidi: K. Brownlee, "Civil Disobedience", 3.

političku participaciju, što onda, u većoj ili manjoj mjeri, svugdje otvara prostor pravu građanskog neposluha.⁸ Na kraju, treba uzeti u obzir Rawlsovu tvrdnju da se i u demokracijama koje odlično funkcioniraju mogu događati važna kršenja ljudskih prava, te da građanski neposluh može biti nužno sredstvo za ispravljanje takvih temeljnih nedostataka.⁹

Na Rawlsa se nadovezuje i David Lyons koji zastupa posebno eksplicitnu poziciju u prilog građanskog neposluha. On naglašava da se obveza poštivanja zakona ne može odnositi na trajno manjinske skupine izložene nepravdama kroz duže razdoblje, odnosno kada se događaju sustavne i značajne nepravde koje su duboko ukorijenjene.¹⁰ Kod teoretičara je uvriježena pretpostavka o opravdanosti poštivanja zakona i o potrebi posebnog opravdanja za slučajeve građanskog neposluha. Manifestacije građanskog neposluha trebaju biti ograničene i niskog stupnja prijetnje, a dopuštene su samo one koje je lako opravdati. Građani koji provode neposluh trebaju djelovati javno i biti spremni prihvaćati kazne. Lyonsova je pozicija, nasuprot, da obveza poštivanja zakona ne može predstavljati unaprijed danu početnu poziciju. Takva obveza zahtijeva moralnu podršku koja je, međutim, odsutna u paradigmatiskim slučajevima građanskog neposluha koje Lyons predstavlja. Njegov je zaključak, prema tome, da ne postoji značajna načelna moralna razlika između zakonitog i nezakonitog otpora. Lyons tvrdi da takva razlika ima samo praktičnu, a ne i moralnu vrijednost i kod većine oponenta građanskog neposluha. Naime, upravo često oni krše zakone, a to čine provodeći diskriminaciju. Kao paradigmatičke povijesne slučajeve kojima potkrepljuje svoju poziciju, Lyons navodi Thoreauov slučaj građanskog neposluha koji je bio usmjeren protiv robovlasništva, Gandhijev neposluh protiv kolonijalne dominacije nad Afrikancima i Azijatima u Britanskom carstvu, te neposluh koji je usmjeren protiv diskriminacije crnaca u SAD-u, čiji je najpoznatiji predstavnik King. Za sve ove slučajeve, Lyons kaže da su se odvijali u sustavima koji nisu bili dovoljno pravedni da bi u njima bilo razložno poštovati zakon. Njegovo je mišljenje da su tako smatrali i Thoreau, Gandhi i King, koji su prihvaćali legalne sankcije iz strateških a ne iz moralnih razloga.¹¹ Lyons tvrdi da je pogled onih koji prihvaćaju pretpostavku poštivanja zakona (unatoč očitim duboko ukorijenjenim i sustavnim nepravdama nad jasno određenim

⁸ Za ove prigovore, vidi: K. Brownlee, "Civil Disobedience", 3.

⁹ J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1971, 299-300.

¹⁰ D. Lyons, *Moral Judgment, Historical Reality, and Civil Disobedience*, 35-36.

¹¹ D. Lyons, *Moral Judgment, Historical Reality, and Civil Disobedience*, 31-32, 36-47.

društvenim skupinama), iskrivljen nedovoljnim senzibilitetom u odnosu na samo tlačenje. U tim se slučajevima ne pridaje dovoljna važnost poznatim činjenicama koje se tiču osoba s kojima se nositelj takvog mišljenja ne poistovjećuje. Naprimjer, ne pridaje se primjerena moralna težina diskriminaciji crnaca protiv koje je ustao pokret pod Kingovim vodstvom.¹²

Na kraju, postoji i stav kojeg ću kasnije pobliže predstaviti, prema kojemu se i u djelotovornoj demokraciji pojavljuju zastoji u proceduri koje treba ispraviti građanskim neposluhom. Takvi zastoji nisu nužno sadržajni (donošenje krivih odluka, na primjer, u obliku grubih kršenja ljudskih prava ili štetnih javnih politika), već upravo proceduralni, odnosno sastoje se od tromosti koja onemogućuje provođenje demokratske procedure.¹³ Zanimljivo je, dakle, poziciju koja ustanovljava nemogućnost političke participacije kao jedinu mogućnost za legitimiranje građanskog neposluha i u nastavku ću se teksta referirati na glavne izvore legitimiteta građanskog neposluha.

U prvom redu, to je počinjenje nepravde kršenjem temeljnih ljudskih prava (vidjet ćemo kasnije u tekstu da se time može označiti ili zakonsko nepriznavanje nekih temeljnih prava, ili neprovođenje zakona koji priznaje ta prava zbog krive interpretacije zakona) – u tom slučaju Ronald Dworkin govori o 'građanskom neposluhu utemeljenom na pravdi'. Za Rawlsa su, zapravo, to jedini slučajevi koji opravdavaju građanski neposluh, što se kod njega odnosi prije svega na kršenja prava koja se tiču temeljnih sloboda, budući da smatra kako otklanjanje nepravdi u toj domeni omogućuje otklanjanje nepravdi i u domeni distributivne pravde.¹⁴ Drugo, to je nepoštivanje savjesti pojedinaca po pitanju pravde i morala, odnosno nepoštivanje pojedinca koji u svojoj savjesti smatra da je čin koji se od njega zahtjeva duboko nepravedan i nemoralan (poput, primjerice, obveze prijavljivanja roba u bijegu) – u tom slučaju govorimo o građanskom neposluhu utemeljenom na integritetu.¹⁵ U ovim

¹² D. Lyons, *Moral Judgment, Historical Reality, and Civil Disobedience*, 48.

¹³ D. Markovits, "Democratic Disobedience".

¹⁴ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 107. J. Rawls, *A Theory of Justice*, 309-310. Slično Rawlsu prioritetno razmišlja i Martin Luther King koji kaže da postoje dvije vrste zakona, pravedni i nepravedni, a imamo obvezu slijediti samo pravedne. Vidi u: M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail* (1963), u H.A. Bedau (ur.), *Civil Disobedience in Focus*, London, Routledge, 1991, 73. Ipak, King kaže i da postoje ispravni zakoni koji su pogrešno primijenjeni, poput zakona koji nalaže da je potrebno imati dozvolu za organiziranje javne povorke, ali je loša primjena toga zakona kada ga se zlorabi radi održavanja diskriminacije.

¹⁵ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 107.

se slučajevima neposluh utemeljuje kao odgovor na poteškoće i zastoje u demokratskoj proceduri.

Postoje, međutim, i oblici građanskog neposluha koji su motivirani društvenim interesima i lošom javnom politikom, a ne pravima ili zastojima u demokratskoj proceduri. U tim se slučajevima smatra da vlada grubo krši društvene interese, na primjer svojom politikom naoružavanja, ekonomskom politikom, ili odnosom prema javnom dobru. U tom slučaju, Dworkin govori o 'građanskom neposluhu temeljenom na javnoj politici'.¹⁶ Kako ću pokazati, takve je slučajeve teže opravdati, odnosno moguće ih je opravdati samo posredno, na temelju zastoja u demokratskoj proceduri.

Građanski neposluh je kršenje zakona, ali je potrebno naglasiti kako se radi o obliku kršenja zakona koji se bitno razlikuje od uobičajenih zločinačkih aktivnosti motiviranih sebičnošću, ljutnjom, okrutnošću ili neuračunljivošću.¹⁷ Među njegovim se osobinama vrlo često spominju kao temeljni i nužni elementi savjesnosti (čime se naglašava ozbiljnost, iskrenost i moralno uvjerenje u pozadini građanskog neposluha), komunikacije (čime se želi priopćiti osuda i utjecati na mijenjanje nepravednog zakona), javnosti (građanski neposluh je potpuno javan i priopćen legalnim vlastima) i nenasilnosti.¹⁸ S uvjetom javnosti ne slaže se Dworkin, barem u nekim slučajevima, preciznije u slučajevima kada će se ciljevi građanskog neposluha lakše doseći neotkrivanjem počinitelja, ili neotkrivanjem samog neposluha (u slučajevima poput, naprimjer, pomaganja robovima ili otpora nepravednom ratu).¹⁹ Vidimo da su to slučajevi zaštite integriteta. Mislim da je moguće prihvatiti Dworkinov stav, ali je upitno koliko je primjenjiv, odnosno karakterističan, u slučaju koji je relevantan za nas, to jest u slučaju parlamentarne demokracije. Prvenstveno mislim da se takav stav može odnositi na ekstremna stanja grubih kršenja ljudskih prava, poput zakonske prihvaćenosti robovlasništva, ili u slučaju nacizma ili drugih autoritarnih vladavina, gdje će se počinitelji građanskog neposluha ili drakonski

¹⁶ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 107.

¹⁷ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 105. Građanski neposluh se razlikuje i u odnosu na legalni javni prosvjed, odstupanje od propisa (to je ponašanje javnog dužnosnika koji ne želi primijeniti neki propis koji se tiče njegove dužnosti, a time želi pokazati da podržava skupinu koja se bori za određena prava), odbijanje zbog savjesti (čin kojime netko izražava nemoralnost izvršavanja neke obveze), radikalni protest (militantna akcija ili nasilno ponašanje) i revolucionarnu akciju. K. Brownlee u "Civil Disobedience", 1.2. i 1.3. opisuje razlike građanskog neposluha u odnosu na sve navedene pojave. Ronald Dworkin govori i o razlici s građanskim ratom (*A Matter of Principle*, 105), a John Rawls pored opisa uvjeta za definiciju građanskog neposluha i kratke usporedbe s drugim manifestacijama neslaganja, detaljno obrazlaže razliku između građanskog neposluha i odbijanja zbog savjesti (*A Theory of Justice*, 303-307 i 313-317).

¹⁸ Za takvo određenje građanskog neposluha, vidi K. Brownlee, "Civil Disobedience", 1.1.

¹⁹ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 115.

kažnjavati, ili ipak siliti da učine ono što su htjeli izbjeći (tako što će ih se, primjerice, umjesto na zatvorsku kaznu ipak prisiliti na sudjelovanje u ratu za koji smatraju da je nepravedan). U normalnim okolnostima, smatram da stoji opravdanje javnosti građanskog neposluha koje navode Martin Luther King i John Rawls, pa čak opravdanje potrebe da građanin koji primjenjuje građanski neposluh javno pokazuje spremnost da prihvati i sankcije za svoje ponašanje. Time građanin ne naglašava samo lojalnost zakonskom uređenju općenito (s izuzetkom zakona protiv kojeg prosvjeduje), već naglašava moralnost svog čina i duboku važnost svoga cilja (to je posebno naglasio Martin Luther King). Takva spremnost na prihvaćanje sankcija pokazuje većini da ono što toj većini izgleda marginalno, određena skupina smatra pitanjem temeljnih vrijednosti. Pored toga, time se dokazuje i iskrenost prema zajednici.²⁰

To ne znači da se kazne nužno trebaju primijeniti. Takav stav veoma opširno podupire Ronald Dworkin, koji uz ostalo kaže da "bi naše društvo izgubilo ako bi kažnjavalo skupinu koja uključuje [...] neke od njezinih građana koji su najlojalniji i najodaniji zakonu".²¹ Prije svega treba pojasniti da u demokratskim zajednicama koje poštuju prava građanski neposluh kao takav nije kazneno djelo. Ako se pojedinca koji je počinio građanski neposluh kažnjava, to nije zbog same činjenice građanskog neposluha, već zbog sadržaja njegovih postupaka koji predstavljaju kršenje zakona.²² Ipak, stručnjaci za to pitanje (makar primarno vezani uz američki sustav) smatraju da je sucu dopušteno da ne izriče nikakve kazne pojedincu koji je primijenio građanski neposluh (definiran kroz ranije izložene osobine), ili da primijeni prema njemu drugačije sankcije u odnosu na sankcije koje pogađaju druge pojedince koji su kršili iste zakone. Naime, ako smo ustanovili da je pojedinac ispravno postupio time što je prekršio zakon (s obzirom na njegova uvjerenja da je zakon loš kako kaže Dworkin, ili s obzirom na to da se zalaže za ispravnu stvar, kako kaže Rawls u *A Theory of Justice*), "čini se nedosljedno ne uvažiti to i kao razlog koji pravosudni organi trebaju uzeti u obzir kada odlučuju da li sankcionirati djelo".²³

²⁰ Za važnost javnosti građanskog neposluha i prihvaćanja njenih zakonskih posljedica, vidi J. Rawls, *A Theory of Justice*, 304-305 i M.L. King, 74.

²¹ R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 207.

²² Usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", 1.2. Brownlee detaljno kritički prikazuje teorije kažnjavanja u vezi s građanskim neposluhom u 4.2.

²³ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 114; *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Harvard University Press, 1977, 206-209.

Neki autori tvrde da je građanski neposluh opravdan isključivo kada su iscrpljene sve druge mogućnosti. Takvo je određenje (ako ga se doslovno interpretira) neprimjenjivo, te je primjerenija Rawlsova tvrdnja da je građanski neposluh dopušten ako se razložno može smatrati da drugačiji načini senzibiliziranja većine (demokratske vlasti) neće dovesti do pozitivnog ishoda.²⁴ Sličan stav zastupa i Martin Luther King, koji zahtjeva dosta temeljit slijed postupaka prije pribjegavanja građanskom neposluhu: provjera činjenica kako bi se ustanovilo postoji li uistinu nepravda; pregovori; samopročišćenje (time King želi ukazati na analizu vlastitih motivacija i vlastite snage duha). Tek tada postaje opravdana 'izravna akcija' (tim izrazom King označava građanski neposluh).²⁵ Dakle, pregovori, odnosno pokušaji da se nepravda riješi bez građanskog neposluha, su svakako nužni. U konkretnom slučaju, kako kaže King "crnački lideri su pokušali pregovarati s gradskim ocima. Ali potonji su dosljedno izbjegavali svako uključivanje u dobronamjerne pregovore".²⁶ Predstavnici crnaca su čak, pred mogućom naznakom dobronamjernih pregovora, prihvatili moratorij u odnosu na demonstracije, a i kasnije ih opet odgodili kako se ne bi vremenski podudarale s izborima za lokalne vlasti. Tek su im kasnije pristupili.

S takvim se zahtjevom kao nužnim zahtjevom za opravdanje građanskog neposluha ne slaže Dworkin. On, naime, kaže da je u nekim slučajevima građanskog neposluha koji je utemeljen na integritetu besmisleno zahtijevati od pojedinaca da prethodno ustanove može li se razložno tvrditi da su iscrpljene druge svrsishodne mogućnosti kojima bi se postiglo izbjegavanje radnje koja je za pojedinca neprihvatljiva. To, na primjer, vrijedi u slučaju bijelaca koji su kršili zakon koji je zabranjivao pomagati robovima. U takvim će slučajevima pojedinac koji ne pribjegava građanskom neposluhu doživjeti trajan i neispravljiv gubitak.²⁷ Dakle, prema Dworkinu, građanski neposluh je opravdan i prije iscrpljivanja drugih mogućih svrsishodnih aktivnosti u slučajevima kada bi odgoda u primjenjivanju građanskog neposluha dovela do trajnog i nepopravljivog gubitka. Dworkin, pri tome, ima na umu slučajeve građanskog neposluha koji je utemeljen na integritetu, te isključuje opravdanost građanskog neposluha temeljenog na pravdi ako prethodno nisu bile iscrpljene ostale moguće svrsishodne aktivnosti.²⁸

²⁴ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 310. Usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", 2.1.

²⁵ M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail*, 70.

²⁶ M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail*, 70.

²⁷ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 108; *Taking Rights Seriously*, 213-214.

²⁸ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 108-109.

Mislim da ovo potonje Dworkinovo razlikovanje nije održivo. Nepravde mogu biti duboke, te na iznimno grub način kršiti prava pojedinaca. Zamislimo zakon koji diskriminira na način da različitim skupinama dopušta različit pristup obrazovanju. U takvim slučajevima počinili će se nenadoknadle štete. Nečiji će se, na primjer, život u potpunosti odrediti unutar veoma uskih perspektiva dostignuća životnih ciljeva. Kingovu tvrdnju "odgođena pravda je negirana pravda"²⁹ ovdje u potpunosti primjenjujem. Smatram, dakle, da je građanski neposluh pro tanto opravdan ako njegovo neprimjenjivanje vodi do trajnih i nepopravljivih posljedica i u slučaju teških nepravdi.

Ostaje pitanje je li King u vlastitom primjeru dosljedno primijenio način čiju je opravdanost sam sugerirao. Mislim da ovdje valja uvažiti stav kako pristup treba biti strateški i uzeti u obzir određena konsekvencijalistička razmatranja (konsekvencijalistička u smislu što veće efikasnosti u provođenju pravednosti). Naime, u nekim slučajevima građanski neposluh kojem se pribjegava prije no što su se iscrpile druge svrsishodne mogućnosti može uzrokovati, s obzirom na cilj, veće štete nego koristi. Pretpostavljam da je to bio razlog na koji se i King pozivao. Naime, kako on kaže, pregovori su "istinska svrha izravne akcije. Nenasilna izravna akcija teži izazivanju takve krize i poticanju takve napetosti da je zajednica koja je sustavno odbijala pregovarati prisiljena suočiti se s problemom. [...] Trebamo uočiti potrebu za nenasilnim neugodnostima kako bi stvorili vrstu napetosti u zajednici koja će pomoći ljudima da se uzdignu iz mračnih dubina predrasuda i rasizma, do veličanstvenih visina razumijevanja i bratstva".³⁰ Očito je iz spomenutog da King ne želi poremetiti demokratsku vladavinu, već ju poticati u ispravljanju nepravdi.

Uočljivo je, prema tome što kaže King, da je intencija građanskog neposluha postizanje razgovora i poticanje osjećaja pravde kod sugovornika. Zbog toga, očito, treba i predstaviti i organizirati građanski neposluh na način da bude što poticajnije za takve svrhe. Takav stav prihvaća i Rawls, koji naglašava komunikativni aspekt građanskog neposluha i poticanje osjećaja pravde. Zato postoji potreba da građanski neposluh bude razumljiv i shvatljiv, s obzirom da je on način javnog obraćanja većini, te je potrebno da bude racionalno strukturiran kako bi se ciljevi unaprijedili a ne unazadili.³¹

²⁹ M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail*, 72.

³⁰ M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail*, 71.

³¹ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 312.

Smatram da je takvo objašnjenje ispravno. Moj je, dakle, zaključak ovoga dijela rasprave da je građanski neposluh pro tanto opravdan onda kada bi njegovo neprimjenjivanje izazvalo trajne i nepopravljive štete, a njegovo primjenjivanje ne bi izazvalo veće štete nego koristi, s obzirom na cilj.

Među zahtjevima za opravdanjem građanskog neposluha jest i da bude koordiniran sa drugim (tuđim) zahtjevima za ispunjenjem prava, dakle zahtjeva se određeno savezništvo, ili barem koordinacija, između obespravljenih skupina.³² Ovom Rawlsovom razmatranju dodao bih i da građanski neposluh ne smije izazvati nova kršenja prava. Mislim da ovu misao ispravno izražava Dworkin koji kaže da građanski neposluh ne smije biti usmjeren prema zakonima koji pokrivaju utvrđena moralna prava pojedinaca na zaštitu od određenih šteta (kao što su naprimjer zakoni koji štite od nasilja, naprimjer od ubojstva i krađe, ali i zakoni o građanskim pravima).³³ Općenito se smatra da građanski neposluh treba biti nenasilan. Otvoreno je pitanje treba li građanski neposluh biti izravan i manifestirati se kršenjem samo onog zakona protiv kojeg je usmjeren.³⁴

Postoje autori koji tvrde da je potrebno postaviti još neke uvjete za opravdanje građanskog neposluha. Među njima jest zahtjev da građanski neposluh bude primijenjen zbog ispravnog razloga. Osoba može smatrati da je njezin zahtjev opravdan i da je neposluh moralno opravdan, ali može griješiti zbog nepoznavanja empirijskih činjenica ili zbog pogrešnih moralnih stavova.³⁵ S takvim se stavom ne slažu svi autori. Postoje i stavovi prema kojima je dovoljno da zakon protiv kojeg se pokreće građanski neposluh bude upitan i da osoba koja pokreće građanski neposluh bude iskreno i čvrsto uvjerena u njegovu moralnu neutemeljenost. To tvrdi Ronald Dworkin: "Trebamo biti pažljivi i izbjegavati vezivanje ispravnosti odluke o građanskom neposluhu uz to koja je strana u pravu u određenoj raspravi".³⁶ Time Dworkin izražava veliko uvažavanje za savjest pojedinca. Temeljni legitimitet građanskog neposluha jest vezan uz ljudska prava, odnosno njihova kršenja. Ipak, Dworkin uvažava činjenicu da može postojati mogućnost da neka strana interpretira neki zakon na jedan način, a druga strana na drugi. U tom slučaju, jedna će strana moći smatrati da se u nekoj situaciji krše ljudska prava (i to zajamčena zakonom), a

³² J. Rawls, *A Theory of Justice*, 310-311. Usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", 2.1.

³³ R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 217-218.

³⁴ Za detaljniju kritičku razradu ovih pitanja, vidi: K. Brownlee, "Civil Disobedience", 2.1.

³⁵ Za ovu raspravu, usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", 2.2.

³⁶ R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 107.

druga da se takva prava ne krše. U tim slučajevima, Dworkin se opredjeljuje za stranu slobode savjesti i priznaje pravo na građanski neposluh osobama koje interpretiraju nekakav zakon smatrajući da priznaje neko pravo koje u praksi nije provedeno zbog pogrešne interpretacije zakona, čime se zanemaruje legalno postojeće pravo. Ova se rasprava može proširiti s pravnog i na moralno područje. Dakle, građanski bi neposluh, uz prisustvo drugih okolnosti koje ga čine opravdanim, bio opravdan ako postoje razlike ne samo u interpretaciji zakona, to jest po pitanju priznaje li neki postojeći zakon neko postojeće pravo ili ne, već i po pitanju postoji li moralno pravo koje zakon neopravdano ne priznaje. Štoviše, Rawls smatra da je upravo to važan slučaj građanskog neposluha: "Čin građanskog neposluha je uistinu usmjeren protiv zakona, barem u smislu da oni koji mu pristupaju ne nude jednostavno slučaj pred ustavnim sudom, već su spremni oduprijeti se zakonu čak i kada bi ga se zadržalo".³⁷

Unatoč razlikama i većoj opreznosti kod Rawlsa (koji bi želio ograničiti građanski neposluh na jasne slučajeve kršenja prava),³⁸ mislim da ima elemenata u Rawlsovom tekstu prema kojima je moguće reći da zastupa stav sličan Dworkinovom, po pitanju toga treba li u konačnici kriterij opravdanosti građanskog neposluha biti savjest pojedinca ili objektivna ispravnost cilja. Pojedinaac nema nekontrolirano ovlaštenje da procjeni o ispravnosti građanskog neposluha, a prije svega ne smije biti motiviran s obzirom na vlastite osobne interese, ili s obzirom na političku lojalnost u užem smislu. Ali, "ako nakon dužnog promišljanja dolazi do zaključka da je građanski neposluh opravdan i ponaša se u skladu s time, postupa po savjesti, a iako je možda pogriješio, nije postupio na temelju svoje proizvoljnosti".³⁹ Sloboda koja se daje pojedincima da u skladu sa svojom savješću odluče o građanskom neposluhu je, prema Rawlsu, dio priznanja, u demokratskom društvu, da je svaki građanin odgovoran za interpretaciju načela pravde i za primjerenost njegovog ponašanja u skladu s njima: "Ne može postojati nikakva interpretacija tih načela, sudbena ili društveno prihvaćena, za koju bi bili moralno obvezni da ju prihvatimo, čak niti kada nam dolazi od strane suda ili vrhunskog zakonodavnog tijela".⁴⁰

³⁷ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 303.

³⁸ Usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", 3; V. Haksar, „Rawls and Gandhi on Civil Disobedience“, *Inquiry*, 19 (1), 1976, 151-192.

³⁹ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 322-323.

⁴⁰ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 323.

I stav koji se najjasnije očituje kod Dworkina s jedne strane i stav koji traži ispravnost cilja s druge strane imaju značajne slabe aspekte. Kad bi se prihvatila ispravnost cilja kao kriterij, opravdanost građanskog neposluha bi u značajnoj mjeri nadilazila mogućnosti procjene i najsavjesnijih i najodgovornijih građana. Naime, pogotovo kada je riječ o moralnim pitanjima i o pitanjima pravde, najviše što osoba može postići jest da njezina vjerovanja budu opravdana ili spoznajno odgovorna (to jest, da je napravila ono što se razumno od nje može očekivati da zajamči da njezina vjerovanja ne budu pogrešna). Naprimjer: da provjeri jesu li njezina vjerovanja konzistentna, da li se međusobno podupiru, jesu li dobro potkrijepljena empirijskim činjenicama, je li njihovoj procjeni posvećeno dužno promišljanje, jesu li plod predrasuda i utjecaja koji iskrivljuju moralno rasuđivanje ili su plod primjerenog moralnog rasuđivanja, jesu li odraz egoistične perspektive ili adekvatne moralne perspektive. Ni pojedinac koji ispuni sve te uvjete nema jamstvo da su njegova vjerovanja objektivno ispravna. Rawls znakovito govori o teretima suđenja koji mogu uzrokovati pogreške u moralnim sudovima i u sudovima o pravdi i kod najsavjesnijih i najodgovornijih subjekata, te o tome da je razložni pluralizam normalna pojava kao rezultat slobodne upotrebe našeg uma.⁴¹

Dakle, niti najsavjesniji i najodgovorniji pojedinac ne može imati potpuno jamstvo da su njegova vjerovanja istinita ili objektivno ispravna, već se može samo potruditi da bude spoznajno savjestan i odgovoran. Kada bi opravdanje građanskog neposluha tražilo da cilj za koji se bore neposlušnici bude objektivno ispravan, odnosno podržan objektivno valjanim moralnim razlozima, bilo bi ili nemoguće ikada pokrenuti građanski neposluh (jer pojedinci nikada ne bi imali jamstvo da je taj uvjet ispunjen), ili bi i najsavjesniji i najodgovorniji građani mogli neopravdano pristupati građanskom neposluhu, i to kada su o tom činu upravo očitovali svoju savjesnost i odgovornost. Meni ovo izgleda kao evidentno protuintuitivno shvaćanje građanskog neposluha.

Opasnost Dworkinovog shvaćanja jest, pak, mogućnost prevelike otvorenosti. Trebalo bi izbjeći da bude opravdan i građanski neposluh fundamentalista koji žele kršiti ljudska prava. Te je opasnosti svjestan i sam Dworkin koji kaže da građanski neposluh nikako ne smije kršiti ljudska prava. U tom kontekstu spominje rasiste koji su se činom onemogućavanja odlaska malih crnaca u školu borili za pravo njihove

⁴¹ J. Rawls, *Politički liberalizam*, Zagreb, KruZak, 2000, 191-228.

lokalne zajednice da donosi pravila kakva želi. Naime, lokalna zajednica je upravo bila donijela propise kojima se crncima onemogućavalo jednako pravo pohađanja škola ali ti su propisi bili poništeni od strane viših sudbenih tijela. Prava lokalne autonomije svakako su važna prava. Ipak, kako tvrdi i Dworkin, nedostatak opravdanja proizlazi iz toga što se prosvjedom krši zakon koji štiti građanska prava malih crnaca, onih kojima je onemogućena ravnopravnost u pohađanju nastave,⁴² a takvi se zakoni, kao što sam ranije pokazao, ne smiju kršiti. Problem je, naravno, što rasisti ne smatraju da takva prava postoje za crnce.

Može se dogoditi i da postoje fundamentalisti koji krše prava (na primjer: prisilnim brakovima za dvanaestogodišnje djevojčice, sakaćenjem dijelova tijela djece, onemogućavanjem djece u pohađanju nastave), ne smatraju da su to kršenja prava, a, štoviše, smatraju da su njihova ponašanja zaštićena pravom na upražnjavanje vlastite religije ili etničke kulture. Građanski neposluh bi se u njihovom slučaju manifestirao u vezi sa zahtjevom poštovanja religijskih ili kulturnih (etničkih) prava.

Kako riješiti taj problem? Rawls nudi beskompromisan odgovor. On smatra da bi se protiv rasista i fundamentalista u mnogim slučajevima moglo reagirati na način da im negiramo pravo na građanski neposluh. Naime, građanski neposluh, barem u liberalnoj paradigmi, vezan je uz načela tolerancije i jednakosti, uz koherentan skup vrijednosti koje čine liberalnu doktrinu. Rawls smatra da se netolerantne skupine nemaju pravo pozvati na načela tolerancije i jednakosti, s obzirom da ih i sami ne primjenjuju. To bi bio slučaj *free ridinga*, ekvivalentan slučaju čovjeka koji ne plaća porez a želi uživati u beneficijama toga što drugi plaćaju porez. Takvo se ponašanje ne smatra opravdanim u slučaju poreza, pa, kaže Rawls, nije jasno zašto bi bilo opravdano u slučaju tolerancije.⁴³ Ipak, bilo bi dobro u nekim okolnostima biti tolerantan i prema slučajevima građanskog neposluha netolerantnih skupina, jer bi se moglo očekivati da barem neki od njih uvide prednosti sustava koji jamči toleranciju, pa se preobrate. A neke bi se tako motiviralo da budu sudionici javne rasprave o problemima, što bi kod nekih moglo izazvati uvid u pogreške vlastite pozicije i ispravnost suparničke.

Moj je stav da je ispravno zauzeti odnos komunikacije s netolerantnim i fundamentalističkim skupinama koje zahtijevaju neka izuzeća iz općeg

⁴² R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 218.

⁴³ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 321-322.

zakonodavstva (pa time žele uzrokovati kršenja ljudskih prava poput onih koje sam spomenuo), pozivajući se na liberalna prava (poput prava na slobodu religije). Takva se komunikacija, naprimjer, može podržavati nedopuštanjem da pripadnici neliberalnih manjina provode neka ponašanja (poput onih koje sam nabrojao), ali i početnim nekažnjavanjem slučajeva građanskog neposluha, osim ako ti činovi ne krše izravno nečija prava. Kazne bi se pojačavale u slučajevima opetovanja građanskog neposluha radi zahtjeva poput onih koje sam nabrojio, ali i u tim slučajevima liberalna država bi u procesu kažnjavanja trebala iskazati poštovanje spram dostojanstva pripadnika neliberalnih manjina. Tema zaslužuje produbljenje, ali ću ovdje samo naglasiti važne elemente u reagiranju liberalne države na slučajeve građanskog neposluha od strane neliberalnih manjina koje traže dopuštenje za ponašanja kojima krše nečija prava pozivajući se na liberalna prava (poput prava na slobodu religije): liberalna država ne smije dopustiti kršenje prava pojedinaca, što vrijedi i za religije i kulturne tradicije; liberalna država treba brinuti o svojoj stabilnosti i ne dopustiti da se dogodi destabiliziranje demokratskih institucija i procedura, što bi se dogodilo suviše popustljivim odnosom spram građanskog neposluha; liberalna država treba poštivati savjest pojedinaca; takvo se poštovanje ne manifestira nužno u dopuštanju nečijeg ponašanja u skladu s vlastitom savješću (kao što je slučaj roditelja koji sili dvanaestogodišnju djevojčicu na brak, ili joj sakati dio tijela, ili joj zabranjuje pohađanje škole), ali nužno povlači pažljivo slušanje argumenata i savjestan odgovor; liberalna država treba nastojati zadržati stalnu komunikaciju sa svim svojim građanima, što se može manifestirati i izuzećem od kažnjavanja, supstitutivnim kažnjavanjem ili blažim kažnjavanjem slučajeva građanskog neposluha.

Može se dogoditi i da postoji opravdanje za pribjegavanje građanskom neposluhu, ali ne i za izvršenje nekog specifičnog čina tog neposluha. Može, na primjer, biti opravdano iz nekog razloga odbijati plaćati porez, kao u Thoreauvom slučaju, a da istovremeno nije primjereno ometati slobodno kretanje vlakova. Ili, kako tvrdi Kimberley Brownlee, može biti opravdano ometati prometnicu, s obzirom da to na svrsishodan način privlači pažnju vlade a čin nije naročito društveno štetan, ali nije primjereno ugrožavati vladinu imovinu. Primjerenost radnje ovisi o političkom

uređenju u kojemu se pojedinac nalazi, o društvenoj okolini, o radnjama drugih političkih sudionika, itd.⁴⁴

Dodatno je razlikovanje u mogućnostima legitimiranja i opravdanja građanskog neposluha u tome je li taj neposluh usmjeren uvjeravanju ili su mu ciljevi drugačiji. U prvom slučaju intencija je uvjeriti većinu u ispravnost nekih stavova (odnosno, u pogrešnost neke prakse) bitnim argumentima relevantnim za raspravu. Za razliku od Dworkina, Rawls smatra da je to jedini opravdani slučaj građanskog neposluha: "Ovaj oblik političkog djelovanja može se interpretirati kao način obraćanja osjećaju pravde zajednice".⁴⁵

U drugom je slučaju intencija povećati troškove (odnosno, teškoće) u provođenju neke politike, povećavajući te troškove (ili teškoće) neugodnostima koje izaziva građanski neposluh. Strategija koja se ne manifestira kao uvjeravanje može se očitovati na dva načina.

Kao prvo, troškovi koji se povećavaju mogu biti troškovi zatvorske kazne za neposlušnike. Dakle, osobe koje pribjegavaju građanskom neposluhu mogu svjesno kršiti zakon s intencijom da ih se zatvori, što, naravno, predstavlja trošak za zajednicu. Takav trošak može biti nerazuman za većinu, te ju to može prisiliti na promjenu politike na način da ju uskladi sa svrhom koja je pokrenula građanski neposluh. Dworkin smatra da ova strategija može biti uspješna u slučaju u kojem većina posjeduje normalne osjećaje pristojnih ljudi. Drugo očitovanje strategije koja se ne manifestira uvjeravanjem jest zastrašivanje, izazivanje straha i anksioznosti. Kao što se može očekivati, Dworkin postavlja mnoge preduvjete za opravdanje strategije koja se ne temelji na uvjeravanju: netko treba vjerovati da je neki program duboko nepravedan; politički proces ne ukazuje na realistične mogućnosti da će se stanje uskoro promijeniti; nema mogućnosti da se cilj postigne uvjeravanjem; trebaju postojati tehnike koje nisu tehnike uvjeravanja, a nenasilne su i imaju dobre izgleda da budu uspješne; te tehnike nemaju veće mogućnosti da budu kontraproduktivne. Ako su ti uvjeti ostvareni, osoba čini ispravnu stvar u skladu sa svojom savješću ako pribjegava građanskom neposluhu.⁴⁶

Općenito, kako navodi John Rawls, građanski neposluh pronalazi svoje opravdanje u tome što pomaže izbjegavanju zakonskih odstupanja od pravednosti,

⁴⁴ K. Brownlee, "Civil Disobedience", 2.2.

⁴⁵ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 319. Vidi i 320-321. Osjećaj pravde se manifestira i u tome što većina ne želi prihvatiti određene represivne oblike.

⁴⁶ Za ovu tematiku, vidi: R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 109-110.

odnosno, ispravljanju takvih odstupanja ako se pojave. Zbog toga, kako kaže Rawls, suprotno mnogim tvrdnjama, građanski neposluh nije destabilizirajući, već stabilizirajući faktor u zajednici, to jest "građanski neposluh u primjerenim okvirima i uz ispravnu prosudbu pomaže zadržavanju i pojačavanju pravednih ustanova".⁴⁷ Štoviše, Rawls kaže da ako bi opravdani građanski neposluh ugrožavao građanski sklad, krivnja nije kod onih koji prosvjeduju, već kod onih čije zlouporabe autoriteta i moći opravdaju takav otpor.⁴⁸

Slično govori i Martin Luther King, koji kaže da krivci za tenzije nisu nositelji građanskog neposluha, već oni samo izvlače na vidjelo postojeće skrivene tenzije uzrokovane nepravdama. Štoviše, kako kaže King, potpuno su pogrešni stavovi onih koji o skupinama koje provode građanski neposluh sude na način da prihvataju njihove ciljeve, ali ne i metode, s obzirom da su one ekstremističke i vode prema nasilju. King ima potpuno obrnuto mišljenje. Kao prvo, on smatra da je potpuno neutemeljeno okriviti nenasilno djelovanje za ekstremizam. Ono bi se prije trebalo karakterizirati kao srednji prostor između potpune pasivne rezignacije s jedne strane i, s druge, spremnosti na rješavanje nepravde nasiljem. Nenasilni građanski neposluh, zato, nije samo srednja linija, već i stabilizirajući faktor. Kada se ne bi manifestirao ili ako bi ga se sustavno zanemarivalo alternativa bi mu bila da bi "milijuni crnaca, zbog frustracije i očaja, tražili utjehu i sigurnost u crnačkim nacionalističkim ideologijama – a takav bi razvoj neizbježno vodio do opasne rasističke noćne more. [...] Crnac ima u sebi mnoge zatvorene srdžbe i latentne frustracije i treba ih osloboditi. [...] Ako se njegove potisnute emocije ne oslobode na nenasilan način, pokušat će se izraziti nasiljem; to nije prijetnja, već povijesna činjenica. Hoću reći da to normalno i zdravo nezadovoljstvo može biti usmjereno prema kreativnom izlasku nenasilnom izravnom akcijom."⁴⁹

Građanski je neposluh, dakle, stabilizirajući faktor iz barem dva razloga. Kao prvo (što je Rawlsov argument) zato što ispravlja općenito pravedne ustanove, kada one ne uspijevaju biti potpuno pravedne. Potom (kao što kaže King) zato što predstavlja način za učvršćivanje sklada u zajednici, protivno prividu. Alternativa građanskom neposluhu ne bi bio sklad u zajednici i izostanak tenzija, već rast tenzija, sve do masovnog pribjegavanja nasilju. Građanski neposluh umanjuje mogućnosti

⁴⁷ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 318. Usp. K. Brownlee, "Civil Disobedience", 2.2.

⁴⁸ J. Rawls, *A Theory of Justice*, 323.

⁴⁹ M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail*, 77-78.

takvog masovnog nasilja i pomaže rješavanju nepravdi koje su u temelju društvenog nesklada i trvenja.

U do sada ponuđenom pregledu liberalnih opravdanja za građanski neposluh govorio sam o oblicima građanskog neposluha koji se temelje na integritetu i na pravednosti. Nisam govorio o onom obliku građanskog neposluha koji se temelji na javnoj politici. Uistinu, unutar liberalne doktrine uži je prostor za utemeljenje takvog oblika građanskog neposluha. Preciznije, moglo bi se reći da je građanski neposluh takve naravi dopušten samo u obliku uvjeravanja. O tome govori izravno Dworkin koji ukazuje na bitan element liberalne doktrine. U skladu s tom doktrinom, prirodno je naći opravdanje za djelomično suprotstavljanje demokratskim procesima većinskog odlučivanja (što se postiže, na primjer, građanskim neposluhom, s obzirom da građanski neposluh u parlamentarnoj demokraciji upravo jest suprotstavljanje nekim odlukama većine) samo kada se želi izbjeći duboko kršenje pravde. Uostalom, jedan takav oblik suspenzije demokracije legalno je prisutan u parlamentarnim demokracijama gdje je moguće sudskim odlukama sprečavati kršenje ustavnih prava u postupcima većinskog odlučivanja. Teže je, međutim, pronaći liberalne osnove za građanski neposluh koji se ne temelji na uvjeravanju kada je riječ o javnoj politici. U tom je slučaju cilj građanskog neposluha ukazivanje na politiku koja je štetna za zajednicu u cjelini. Međutim, ako se takva politika želi promijeniti sredstvima koja nisu demokratska, tada osobe koje primjenjuju građanski neposluh očito smatraju da im pripada elitistički status, odnosno mogućnost primjene paternalizma (prava da u ime svih donose odluke od zajedničkog interesa). To, naravno, pogađa samu srž liberalne ustavne demokracije. U slučaju nastojanja za promjenu javne politike, dopušteni su jedino oblici građanskog neposluha koji se manifestiraju u uvjeravanju. Takvim se, naime, oblicima samo pokušava postići promjena većinskih stavova o nekim pitanjima od javnog interesa, tj. sili se pripadnike većine da ozbiljnije razmatraju manjinske argumente. Time se ne ugrožava izravno načelo odlučivanja većine.⁵⁰

Ovom raspravom mogu započeti novi model opravdanja građanskog neposluha. Do sada sam prikazao liberalni model građanskog neposluha, u kojemu uvjerljivo dominira pitanje ispravljanja nepravdi koje se mogu ticati ili temeljnih sloboda, ili načela jednakosti, ili integriteta pojedinaca. Važno je uočiti da za

⁵⁰ Za ovu tematiku, vidi: R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 110-113.

liberalizam postoji nešto iznad demokratskog odlučivanja, a to su prava koja se manifestiraju u temeljnim slobodama i u jednakosti. Kao što sam pokazao, liberalni prijedlozi imaju i demokratsku komponentu, u smislu da je temeljni cilj postići da većina revidira svoje stavove, te time donese nova zakonska rješenja. Ali, kako kaže Daniel Markovits, takva relacija s demokracijom samo je instrumentalna. Pored toga, kako sam prikazao kod Dworkina, moguće je da građanski neposluh ne bude samo usmjeren uvjeravanju, već i prisiljavanju većine da prihvati neka zakonska rješenja. To jasnije pokazuje da je demokracija za liberalizam samo instrumentalna, a ne predstavlja vrijednost po sebi. Štoviše, u skladu s liberalnom teorijom, u demokratskom se procesu ne mogu donositi odluke o restrikciji temeljnih ljudskih prava s obzirom da su ta pitanja zaštićena u odnosu na demokratsko odlučivanje. Markovits smatra da to što su glavni oslonac za liberalizam pravednost i prava, i to što se liberalizam teško snalazi kada treba opravdati građanski neposluh po pitanju javnih vrijednosti, predstavlja ozbiljan defekt za liberalni prijedlog, s obzirom da glavni primjeri suvremenog građanskog neposluha (za razliku, naprimjer, u odnosu na šezdesete godine prošloga stoljeća) nisu u vezi s ljudskim pravima, već s intencijom da se ukaže na loše javne politike i da ih se spriječi (poput protesta protiv globalizacijskih pojava ili naoružavanja).⁵¹

U opisu svojega prijedloga, Markovits kaže da su liberali štitili građanski neposluh pozivajući se na granice legitimiteta većinskog odlučivanja, dok njegov prijedlog "pokušava opravdati građanski neposluh s interne perspektive demokratske teorije, naglašavajući podršku koju politički neposluh može ponuditi širem političkom procesu ispravljajući demokratske deficite u zakonu i javnoj politici koji neizbježno ugrožavaju svaku demokraciju".⁵² Dakle, umjesto da neposluh bude, kao kod liberala, ograničavanje demokracije, kod Markovitsa i u njegovom prijedlogu neposluh služi unapređenju demokracije. Iz tog razloga, za taj oblik neposluha on koristi izraz 'demokratski neposluh'. Markovitsevo je mišljenje da je neposluh sastavni dio svake demokracije koja dobro funkcionira.

Markovits svoje obrazloženje građanskog neposluha prikazuje u sklopu teorije koja se naziva republikanskom. Nije lako odrediti bit republikanske teorije, s obzirom da su se u toku povijesti različiti prijedlozi pojavili pod tim imenom. Ograničit ću se na određenje koje nudi Markovits, koji kaže da, suprotno od liberalne teorije, u njegovom

⁵¹ D. Markovits, "Democratic Disobedience", *Yale Law Journal*, (8) 114, 2005, 1897-1952.

⁵² D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1902.

republikanskom prijedlogu demokracija predstavlja vrijednost po sebi, što se očituje u vezi sa slobodom, a posebno u vezi individualnog i kolektivnog samoupravljanja. Republikanizam može prihvatiti ideju (koju zastupaju mnogi autori koji se određuju kao liberali) da liberalna načela mogu ograničavati demokratski proces radi zaštite temeljnih prava, ali, suprotno od liberalizma, republikanizam dopušta i da demokracija može nadjačati liberalne ideale. Republikanska doktrina naglašava da su osobe slobodne samo ako njima vladaju zakoni koje su si same odredile. Veoma je važno naredno pojašnjenje: "Ovo shvaćanje objašnjava demokratski politički autoritet s obzirom na to da se sudionici demokratske politike identificiraju sa zajedničkim odlukama, štoviše preuzimaju i autorstvo za njih, čak i kada su nadglasani. [...] Naglašavam posebno da demokracija može podržati osjećaj autorstva i naglasiti suverenu volju o kojoj njezin politički legitimitet ovisi samo ako se demokratski proces odvaja od običnog združivanja preferencija koji se povezuje s nepreuređenim pravilom većine i suprotno od toga inzistira na raznim oblicima političkog angažiranja među građanima".⁵³ U takvom procesu pojavljuju se demokratski deficiti i to je ono što daje legitimitet građanskom neposluhu.

Što su demokratski deficiti? Važno je uzeti u obzir činjenicu da je za republikanizam važno odbijanje jednostavnog većinskog načela i pribjegavanje složenijim procesima, radi naglašavanja demokratske suverenosti. Među mehanizmima koji dopunjavaju većinsko odlučivanje su mehanizmi koji prisiljavaju na koaliranje, bilo stranaka u parlamentu, bilo kandidata ili stranaka u procesu izbora u izbornim jedinicama. Takvi mehanizmi mogu uzrokovati demokratske deficite iz nekoliko razloga. Prije svega, moguće je da jednostavno prevladavaju partikularni sebični interesi. Na primjer, jedna od stranaka u koaliciji može postaviti kao čvrst uvjet svojega sudjelovanja nedodirljivost neke teme, te ju time odstraniti iz demokratskog procesa odlučivanja. Markovits, međutim, smatra da se može ustanoviti i zanimljiviji uzrok demokratskog deficita koji je važniji za temu građanskog neposluha. U tome koristi usporedbu između individualnih i kolektivnih odlučivanja.

Volja pojedinca djeluje preko njegovih intencija. Na taj način osoba uzdiže neke razloge kao prioritetne, dok druge u potpunosti eliminira. Na primjer, ako je intencija osobe da živi u udobnom stanu, a za potpunu udobnost stana potrebno je kupiti novi luksuzni kutni trosjed, osoba uzdiže to kao prioritetan razlog, a eliminira

⁵³ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1903.

kao relevantan razlog to što je takav trosjed skup. Skupoća trosjeda prestaje biti razlogom koji ozbiljno ulazi u razmatranje. Osoba teško revidira svoje intencije, ali one ipak nisu nedodirljive. Tako, naprimjer, savjeti Vedrane, vjenčane kume vlasnice stana, ili nova intencija (naprimjer, put u Škotsku), mogu dovesti do revizije. Kako kaže Markovits, u tim se slučajevima pojavljuje pritisak na ranijim intencijama, a "kada taj pritisak dovoljno naraste, osoba može promijeniti svoj stav, to jest može ostaviti svoje ranije intencije u korist nove, ili izmijeniti svoj plan".⁵⁴ Dakle, individualne intencije posjeduju određenu inerciju, ali ta inercija nije potpuna, te su promjene moguće.

Slično se događa i u kolektivnim odlučivanjima u demokraciji. Kada se demokratska suverena vlast opredjeljuje za određenu politiku skida s političkog dnevnog reda određena razmatranja. Vlast koja se, na primjer, opredjeljuje za građenje sportskih objekata može skinuti s dnevnog reda građenje kulturnih objekata, ili podržavanje nekomercijalne znanosti. Štoviše, kako kaže Markovits, "isključujuća snaga odluka od strane demokratske suverene vlasti je općenito puno jača u odnosu na isključujuću snagu pojedinačnih intencija, s obzirom da demokratska suverena vlast posjeduje više unutarnjih prepreka za ponovno razmatranje, čak i u odnosu na najtvrdoglavijeg pojedinca".⁵⁵ Demokratska inercija je, dakle, jača od inercije pojedinaca. Te prepreke potpuno opravdano postoje unutar demokratskog uređenja, radi izbjegavanja da se ono svede na većinsko odlučivanje, ali mogu imati i svoje loše ishode. Zbog toga je moguće da se pojavi udaljenost između vladine politike i preferencija građana, što ugrožava demokratski autoritet.

Dakle, jedan od načina udaljavanja između građana i vlasti jest da se određeno pitanje skine s političkog dnevnog reda i da ostane u tom statusu i kada građani imaju drugačije mišljenje. Zatim, moguće je da neka javna politika nikada nije demokratski prihvaćena, već se, naprimjer, pojavljuje kao klizeća i neprimjetna promjena sasvim druge politike. Time se gubi i osjećaj pojedinca da je autor u procesima javnog odlučivanja, što je bitan zahtjev za republikansku doktrinu. Pojedinaac može poželjeti da se određene teme postave na politički dnevni red, ali se to ne može dogoditi krivnjom političke inercije. To je demokratski deficit.

S obzirom na to, "republikanska je teorija demokracije, a posebno njezina ideja demokratskog deficita, stvorila prostor za karakteristično demokratski izazov za

⁵⁴ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1925.

⁵⁵ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1926.

autoritet vlade. [...] Politički neposluh može, u odgovarajućim okolnostima, biti opravdan kao protuteža institucijama i praksama koje izazivaju inerciju radi ispravljanja i liječenja demokratskog autoriteta, ali neizbježno ponekad zataje i uzrokuju demokratske deficite. Politički neposluh može, vjerojatno, ako ga se ispravno koristi, služiti ispravljanju tih deficita i na taj način unaprijediti demokraciju".⁵⁶

Markovits sada nudi novu analogiju s odlučivanjima pojedinaca. Naime, zbog inercije pojedinca, za njega može biti poželjno da ga nešto prisili na ponovno razmatranje intencija. Isto se to može dogoditi i u političkim procesima. U tim slučajevima može se dogoditi da je ravnotežu između intencija previše teško preokrenuti zakonski predviđenim mehanizmima. To je posebno uočljivo u suvremenom svijetu u kojem su određene skupine razvile sofisticirane tehnike kontrole procesa odlučivanja, te su se tako "stvorile nove mogućnosti za mekani autoritarizam u kojemu vladajuće elite štite svoju moć i privilegije bez potrebe da koriste represivne prakse".⁵⁷ Dakle, zaključuje Markovits, za demokratsko uređenje može biti poželjno da se pojave poticaji u obliku demokratskog neposluha: "Argument je pokazao da demokratski neposluh može biti neizbježan, čak i sastavni, dio demokratskog procesa koji dobro funkcionira. U skladu s pogledom koji je ovdje razvijen, demokratski neposluh *unapređuje* demokraciju".⁵⁸

Dakako, teorija političkog neposluha nije poziv na potpuno zanemarivanje zakona. Naime, pretjerivanje u prosvjednom neposluhu može ugroziti one iste prakse demokratske suverenosti koje teorija demokratskog neposluha želi podupirati. Potrebno je dobro vagati postupke s obzirom da "politički neposluh riskira da postane oblik prisile, u kojemu oni koji prosvjeduju pokušavaju neprimjereno nametnuti drugima svoje osobne političke preferencije".⁵⁹ Kriterij treba biti pojačavanje demokracije i osjećaja građana da su autori javnih odluka, naprimjer u slučaju kada određene teme ne mogu postati dio političkog dnevnog reda, recimo zbog toga što ta pitanja ignoriraju vodeće političke stranke i mediji, a nema izgleda da zakoniti mehanizmi mogu promijeniti takvo stanje.

Pored toga, treba naglasiti još jednu razliku između republikanskog građanskog neposluha i onog liberalnog. Cilj liberalnog građanskog neposluha jest

⁵⁶ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1928.

⁵⁷ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1952.

⁵⁸ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1936-1937.

⁵⁹ D. Markovits, "Democratic Disobedience", 1898.

postizanje određenog ishoda, to jest ishoda koji odgovara liberalnom shvaćanju jednakosti i sloboda. Cilj republikanskog neposluha jest prevazilaženje demokratske inercije, a ne određene javne politike. Markovits smatra da takav pristup ima određene prednosti. Kao prvo, to što ne postoje ograničenja u povodima koja potiču prosvjed (nije nužno da to budu temeljna prava i temeljna načela pravde, već može biti riječ o bilo kojem pitanju javnog interesa). Zatim, nije potrebno da oni koji prosvjeduju nude precizna rješenja. Za njih je potrebno samo da se predmet vrati na politički dnevni red, kako bi se o njemu raspravljalo i ponovno odlučivalo. Dodatna posljedica toga jest nova razlika prema liberalizmu. Za liberale uspjeh građanskog neposluha jest u promjeni vladine politike. Za republikance je uspjeh to što se pitanje ponovno razmotrilo, pri čemu se može dogoditi da se vladina politika uopće ne promijeni.

Uglavnom, Markovits smatra da je glavna prednost demokratskog neposluha u tome što se može baviti bilo kojom temom od javnog interesa (međunarodnom suradnjom, ekonomskom politikom, politikom naoružanja), a ne samo temeljnim ljudskim pravima i slobodama.

Očito je da postoje problemi i za jednu i za drugu doktrinu kojima sam se bavio, to jest i za liberalizam i za republikanizam. Problemi za liberalizam, koji su bili očiti u raspravi koju sam ranije prikazao, ponajviše su u tome što postoji otvorena mogućnost za neposluh i kada su ciljevi neposlušnika pogrešni (kao u slučajevima nekih neliberalnih manjina), ali i nemogućnost neposluha u slučajevima loše javne politike, koja se ne bi ticala središnjih pitanja pravednosti, ili temeljnih ljudskih prava.

Glavni problem za republikanizam jest u tome što ne može ponuditi neprikosnovenu zaštitu za temeljna ljudska prava. To je očiti problem s obzirom da se, naprimjer, pitanje ravnopravnosti u pristupu obrazovanju za pripadnike neke etničke ili rasne skupine ne može svesti samo na to je li to pitanje temeljito razmatrano u političkom procesu.

Mislim da je moguća kombinacija dvaju prijedloga. Građanski neposluh bi trebao prije svega biti usmjeren pokretanju demokratskih procesa. No, nije nužno da tu i stane. Neposluh je opravdan i u slučaju grubih kršenja prava ili savjesti građana. Prema tome, ne može se dobrim ishodom smatrati činjenica da se neko pitanje jednostavno našlo na političkom dnevnom redu i da ga se razmatralo. Moguće je opravdano ustrajati na građanskom neposluhu i nakon rasprave u demokratskim institucijama, na primjer radi daljnjeg profinjenja moralnog senzibiliteta većine oko

nekih važnih tema. Kako bi se izbjegle opasnosti anarhije, ili obezvređivanja demokratskih ustanova, ne odustaje se od mogućnosti kažnjavanja neposluha, a kažnjavanje može ovisiti, među ostalim, o tome ustraje li šira zajednica u tvrdnji da razlog neposlušnika nije opravdan i ustraju li neposlušnici u zahtjevima unatoč temeljitom poštovanju demokratske procedure i opetovanom savjesnom odgovoru od strane većine. Ovakvim se prijedlogom ugrađuju republikanske vrline u liberalni model, u duhu pouka koje je nudio veliki zastupnik liberalne misli, John Stuart Mill.⁶⁰

LITERATURA

- E. Baccarini, *Sloboda, demokracija, pravednost. Filozofija politike J.S. Milla*, Rijeka, Hrvatski kulturni dom, 1993.
- K. Brownlee, "Civil Disobedience", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, u E. N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (izdanje jeseni 2008), <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/civil-disobedience>
- R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1977 (17. izdanje, 1999.).
- R. Dworkin, *A Matter of Principle*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1985.
- V. Haksar, „Rawls and Gandhi on Civil Disobedience“, *Inquiry*, 19 (1), 1976, 151-192.
- M.L. King, *A Letter from Birmingham Jail* (1963), u H.A. Bedau (ur.), *Civil Disobedience in Focus*, London, Routledge, 1991.
- D. Lyons, *Moral Judgment, Historical Reality, and Civil Disobedience*, "Philosophy and Public Affairs", 27 (1), 1998, 31-49.
- D. Markovits, "Democratic Disobedience", *Yale Law Journal*, (8) 114, 2005, 1897-1952.
- J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1971 (poglavlje o građanskom neposluhu).
- J. Rawls, *Politički liberalizam*, Zagreb, KruZak, 2000.
- J. Raz, *Right to Dissent? Civil Disobedience*, u J. Raz, *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford, Clarendon Press, 1979, 262-289.
- H.D. Thoreau, "Civil Disobedience" (1848), u H.A. Bedau (ur.), *Civil Disobedience in Focus*, London, Routledge, 1991, 28-48.

⁶⁰ Važnošću odnosa prema demokratskim vrlinama u demokratskim ustanovama za liberalnu misao J.S. Milla bavio sam se u svojoj knjizi *Sloboda, demokracija, pravednost. Filozofija politike J.S. Milla*, Rijeka, Hrvatski kulturni dom, 1993.